

IV. Цивільно-правова відповідальність і захист порушених суб'єктивних прав

Наталія Кузнецова

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
віце-президент НАПрН України – керівник
Київського регіонального центру
(м. Київ, Україна)
prof.kuznetsova@gmail.com

УДК 347.51

ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ЦИВІЛІСТИЧНІЙ ДОКТРИНІ

Анотація. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується стрімкою динамікою інформаційних відносин, ущільненням взаємозв'язків між різнорідними явищами, значними конфліктами концептуального характеру, обумовленими процесом глобалізації. Такий вихідний орієнтир для пізнавальної діяльності є актуальним і для дослідження такої фундаментальної правової категорії, як юридична відповідальність. Зі свого боку системне розуміння проблематики цивільно-правової відповідальності передбачає не лише врахування ретроспективи та тенденцій цивілістичної доктрини в умовах інтеграції правових систем, а й контексту прогресивних прагнень соціуму, вираженого ідеєю громадянського суспільства.

Метою статті є виявлення стану та перспектив розвитку інституту цивільно-правової відповідальності в межах наукового осмислення і правотворчих пошуків, які ведуться в новітній порівняльно-правовій площині.

Звернено увагу на соціальний та інструментальний аспекти природи категорії відповідальності. Підкреслено важливість здійснення всебічного комплексного й системного аналізу правового феномену та основних методологічних проблем цивільно-правової відповідальності, зокрема й із врахуванням її загальних філософських аспектів. Розглянуто основні доктринальні підходи до вирішення проблеми обґрунтування умов (підстав) цивільно-правової відповідальності. Підтримано вчення про склад цивільного правопорушення як підставу цивільно-правової відповідальності. Констатовано відсутність фундаментальних наукових досліджень підстав притягнення до цивільно-правової відповідальності та звільнення від неї, окремих умов відповідальності, категорії “непереборна сила”, неповноту дослідження у приватноправовій доктрині проблеми співвідношення таких категорій, як “цивільно-правова відповідальність”, “захист цивільних прав”, “зловживання

суб'єктивними цивільними правами". Наголошено на значенні практичної складової цивільно-правової відповідальності – ефективності її як елементу механізму правового регулювання.

Розкрито характер якісних змін у змістовному наповненні інституту юридичної відповідальності в умовах розбудови правової держави та формування громадянського суспільства. У зв'язку з цим зроблено висновок про пов'язаність розуміння позитивної відповідальності та виконання цивільно-правовою відповідальністю її попереджувально-виховної функції. У межах питання щодо оновлення цивільного законодавства України відзначено потенційну ефективність деяких статей *DCFR*, які мають загальне значення для регламентації інституту цивільно-правової відповідальності. При цьому високий ступінь деталізації окремих положень *DCFR*, приділення значної уваги питанням "юридичної технології" та фрагментарність визнано особливостями правової ідеології *DCFR*.

Ключові слова: юридична відповідальність; цивільно-правова відповідальність; глобалізація; громадянське суспільство; позитивна відповідальність; склад цивільного правопорушення; *DCFR*.

Надзвичайно швидкий розвиток сучасного суспільства визначає його динаміку, і водночас характеризується наявністю внутрішніх протиріч.

Процеси глобалізації і формування засад інформаційного суспільства обумовлюють появу нових тенденцій у соціальному розвитку: значний сегмент проблем втрачає "національний" характер і трансформується у проблеми загальні, які мають якщо не "планетарні ознаки", то як мінімум стають міжнаціональними або наднаціональними. Це, безумовно, призводить до необхідності їх комплексного та системного дослідження і спільного пошуку шляхів розв'язання.

У філософській літературі відповідальність розглядається як категорія етики, яка відображає:

<...> особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства, людства загалом, що характеризується виконанням морального обов'язку і правових норм. Відповідальність як категорія охоплює філософсько-соціологічну проблему співвідношення здатності й можливості людини, виступаючи суб'єктом (автором) своїх дій, а також більш конкретних питань: здатність людини свідомо (обдуманно, добровільно) виконувати певні вимоги й здійснювати ті завдання, що стоять перед нею; здійснювати правильний моральний вибір; досягати певного результату, а також пов'язані з цим питання правоти або винності людини, можливості схвалення чи засудження її вчинків, заохочення чи покарання¹.

Можна констатувати, що у загальному вигляді у філософському вимірі поняття "відповідальність" розуміється як внутрішня свобода

¹ И Фролов (ред), *Философский словарь* (Политиздат 1981) 267.

Наталія Кузнєцова

людини, як один з елементів соціальної структури, що визначає ступінь свободи й основне спрямування поведінки людини².

Такий концепт відповідальності передусім як соціального явища є важливим з огляду на сучасний стан суспільного розвитку, зокрема формування і розвиток громадянського суспільства.

Хоча проблема громадянського суспільства має давнє історичне коріння, її дослідження здійснювалося і у загальнополітичному, і у філософському, і у правовому вимірах, починаючи з XVII ст., однак дотепер не вщухають дискусії стосовно як самого розуміння громадянського суспільства, так і його інституційної структури, її змістовного наповнення, механізмів функціонування.

Ідея громадянського суспільства – це ідея розвитку самої людини від недосконалої до більш розвиненої та цивілізованої, суспільства – від деспотичного до демократичного; це ідея перетворення людини в особистість, у “громадянина суспільства”. Це ідея свободи особистості – її автономії, недоторканності особистої сфери, приватної власності – у концепції громадянського суспільства виступає основним параметром, який задає (“програмує”) якість внутрішньої політики держави, державної правової діяльності³.

Однією з чи не найбільш складних проблем забезпечення сталого суспільного розвитку є визначення співвідношення громадянського суспільства і держави, їх взаємодії, ефективного функціонування.

Громадянське суспільство як певний якісний стан спільноти людей у державі, який формується за умов, що складаються природно, еволюційно і розвиваються під впливом прагнення індивіда на вільну самореалізацію у суспільстві й державі, саморегулювання без втручання держави або при її мінімальній участі, має перспективу стабільного розвитку тільки за умов, що держава здатна забезпечити основні права і свободи людини та громадянина, гарантувати недоторканність приватної власності, рівність громадян.

Принцип егалітарності, який належить до стрижневих у громадянському суспільстві, обумовлює збалансованість ролі держави і суб'єктів громадянського суспільства у реалізації їх завдань та інтересів.

Одним із головних чинників, що впливають на якість суспільних відносин у громадянському суспільстві, є усвідомлення кожним членом суспільства самоцінності, особистої самореалізації, власної свободи, яка ґрунтується на природніх невідчужуваних правах⁴.

www.pravoua.com.ua

² І Безклубий (заг ред), *Відповідальність у праві: філософія. Історія. Теорія* (Грамота 2014) 105.

³ С Кузнєцов и А Чернявский, *Юридическая ответственность: учебное пособие* (ЮНИТИ-ДАНА 2012) 27.

⁴ Там само 28.

Водночас інститут відповідальності за таких умов виступає важливим інструментом впорядкування соціальних відносин і проявляється у різних формах: соціальній, політичній, економічній, правовій.

Зважаючи на провідну роль права як пріоритетного регулятора у громадянському суспільстві, правова (юридична) відповідальність посідає важливе місце у системі споріднених категорій.

Визначаючи основні методологічні підходи аналізу інституту юридичної відповідальності, не можна не погодитися з точкою зору Д. Бронштейна про те, що розробка категорії правової відповідальності повинна бути передусім твердо зорієнтована на досягнення філософської науки, використовувати її як загальнотеоретичне підґрунтя при розробці окремих правових проблем⁵.

Водночас, базуючись на загальних засадах, характерних загалом для соціальної відповідальності, юридична відповідальність є важливим правовим інститутом, дієвою складовою механізму правового регулювання, а тому характеризується специфічною правовою природою, особливими закономірностями виникнення, функціонування і розвитку як певного правового явища.

Таким чином, дослідження проблемних питань юридичної (зокрема й цивільно-правової) відповідальності потребує врахування як її загальних рис, притаманних соціальній відповідальності на етапі становлення громадянського суспільства в Україні та активізації інтеграційних процесів, характерних для сучасного періоду, так і особливостей, обумовлених специфікою саме правового інструментарію, до якого вона належить.

Крім того, виділяючи характерні риси юридичної відповідальності як родової правової категорії, важливо акцентувати увагу і на прикладних її аспектах, які проявляються у галузевих особливостях.

З огляду на наведене, цивільно-правова відповідальність як правове явище і правова категорія була і залишається об'єктом численних наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних правознавців.

Основні положення про поняття цивільно-правової відповідальності, її правову природу, характерні риси й обсяг, а також співвідношення з іншими цивільно-правовими конструкціями були сформовані у цивілістичній доктрині радянського періоду в працях видатних цивілістів: М. Агаркова, С. Алексеєва, Б. Антимонова, С. Братуся, П. Варула, О. Йоффе, О. Красавчикова, М. Малєїна, В. Ойгензіхта, А. Собчака, В. Смирнова, К. Флейшиць та багатьох інших.

⁵ И Бронштейн, *Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения* (Фан 1989) 21.

Наталія Кузнєцова

Значний внесок у розвиток інституту цивільно-правової відповідальності зробив один із фундаторів української цивілістичної школи Г. Матвєєв, який обґрунтував вчення про склад цивільного правопорушення як необхідної і достатньої підстави цивільно-правової відповідальності⁶.

З прийняттям і набранням чинності Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)⁷ у 2003–2004 рр. розпочався новий етап у дослідженні проблем цивільно-правової відповідальності.

Однією з перших спроб у вітчизняній цивілістичній літературі обґрунтувати теоретичні засади цивільно-правової відповідальності стала монографія І. Кандафарової “Теорія цивільно-правової відповідальності”. Аналізуючи загальні методологічні підходи, які використовуються у дослідженнях, присвячених науковій діяльності, автор справедливо зазначає:

<...> сучасні правознавці, досліджуючи проблеми цивільно-правової відповідальності, мають можливість використовувати весь арсенал засобів наукового пізнання, починаючи з філософсько-світоглядних підходів і закінчуючи загальнонауковими та спеціальними методами, але, на жаль, не завжди роблять це⁸.

Цілком погоджуючись із І. Кандафаровою в тому, що місце і роль цивільно-правової відповідальності, її значення для подальшого вдосконалення як всього механізму цивільно-правового регулювання, так і його окремих складових мають спонукати дослідників цього без перебільшення правового феномену здійснювати його всебічний, комплексний та системний аналіз, зокрема (а може, й передусім!) із загальних методологічних позицій, які пропонуються у сучасній філософській та юридичній літературі. Зазначимо, що у названій книзі такий предметний аналіз фактично відсутній. Автор обмежується лише реферативним оглядом запропонованих у працях філософів та соціологів визначень наукової діяльності, рівнів наукового пізнання, науки як системи знань, і завершує цей огляд загальним висновком про те, що ‘розгляд науки цивільного права під різними кутами зору дозволяє скласти чітке уявлення щодо значення терміна “теорія цивільно-правової відповідальності”’⁹.

Однак залишається незрозумілим і невизначеним: що, з рештою, автор вкладає у це поняття, як і в інші, використані нею у монографічному

www.pravoua.com.ua

⁶ Про це більш докладно див.: Н. Кузнєцова, ‘Інститут цивільно-правової відповідальності у цивілістичній доктрині України’ в *Доктрина приватного права України*, т. 3 (Право 2013) 330-2.

⁷ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>> (дата звернення: 24.12.2018).

⁸ І. Кандафарова, *Теорія цивільно-правової відповідальності* (Астропринт 2006) 18.

⁹ Там само 17, 63, 71.

дослідженні: “логічна структура теорії цивільно-правової відповідальності”, “методологічний інструментарій теорії цивільно-правової відповідальності” тощо.

Водночас, незважаючи на критичне ставлення до окремих висновків і позицій І. Канзафарової, можна цілком позитивно оцінити саму спробу вирішити надзвичайно складне завдання: з одного боку, з’ясувати крізь призму загальнофілософських поглядів основні категорії, що характеризують інститут цивільно-правової відповідальності (поняття, ознаки, умови (підстави), функції, принципи тощо), а з другого – сформулювати цілісне системне бачення цивільно-правової відповідальності з урахуванням сучасних реалій і, як результат, – визначити та обґрунтувати концепцію цивільно-правової відповідальності у цивільному праві України.

Вбачається, що вирішення такої наукової проблеми потребує консолідації дослідницьких зусиль, зокрема проведення ґрунтовного аналізу самого поняття, змісту, значення цієї важливої інституції, її місця в системі цивілістичного інструментарію.

Принагідно зазначимо, що і дотепер цивільно-правова відповідальність розглядається лише з точки зору з’ясування її окремих аспектів.

Зокрема, слід відзначити праці В. Примака, який зробив доволі детальний аналіз цивільно-правової відповідальності юридичних осіб і у такому контексті зупинився на з’ясуванні суті цивільно-правової відповідальності, розглядаючи її:

<...> під кутом зору встановлення справедливого балансу інтересів учасників відповідних правовідносин, і з огляду на ключові характеристики впливу на приватні інтереси тих чи інших категорій суб’єктів цивільного права або ж повної сторони у відносинах цивільно-правової відповідальності, а також зважаючи на публічний інтерес щодо забезпечення фактичного додержання законності у сфері дії цивільного права і створення умов для сталого розвитку цивільного обороту¹⁰.

Спираючись передусім на дослідження цивілістів радянської доби, автор обґрунтував висновок про те, що:

<...> цивільно-правова відповідальність є правовим результатом цивільного правопорушення, а тому і порушенням чужого суб’єктивного цивільного права (яке є юридико-фактичною підставою цивільно-правової відповідальності) у відповідальній особи за наявності передбаченої у законі або договорі умов виникає обов’язок зазнати несприятливих для

¹⁰ В Примака, *Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб* (Юрінком Інтер 2007) 21.

Наталія Кузнєцова

неї майнових наслідків з метою надання належного кредиторів відшкодування (компенсації)¹¹.

Таким чином, автор, зважаючи на цільову спрямованість заходів цивільно-правової відповідальності та її зв'язок із порушеними регулятивними відносинами, розглядає існуючий компенсаційний майновий обов'язок боржника в охоронних цивільних відносинах із приводу відшкодування втрат, завданих потерпілій стороні внаслідок порушення її суб'єктивного цивільного права, як юридичну форму існування цивільно-правової відповідальності¹².

Загалом погоджуючись із висновками В. Примака стосовно загальних засад цивільно-правової відповідальності, зауважимо, що вони виконують у наведеній праці “допоміжну” роль, оскільки основна увага автора зосереджена саме на особливостях відповідальності юридичних осіб у цивільному праві. Цілком природно, що автор не ставив перед собою завдання глибокого аналізу основних методологічних проблем цивільно-правової відповідальності, зокрема і з врахуванням її загальних філософських аспектів.

Однією з таких загальнотеоретичних проблем є обґрунтування умов (підстав) цивільно-правової відповідальності. Як вже зазначалося, ще у 60-ті роки минулого століття Г. Матвєєв у системному вигляді сформулював вчення про склад цивільного правопорушення як необхідну і достатню підставу цивільно-правової відповідальності¹³, яке впродовж практично сорока років не піддавалося сумніву, і дискусії цивілістів точилися переважно з приводу виявлення та аналізу тих чи інших елементів складу. Так, Ю. Калмиков цілком справедливо зауважував, що в юридичній літературі не піддається сумніву той факт, що визначення чітких кордонів порівняльного поняття складу цивільного правопорушення має велике практичне і теоретичне значення. Спірними залишаються питання про сам склад, елементи, які слід включати до складу або залишати за його межами, про зміст таких категорій, як протиправність, причинний зв'язок, вина¹⁴.

Концепція правопорушення як підстави відповідальності в 70–80-ті роки минулого століття була прийнята і загальною теорією права. І. Самоцен-

¹¹ Примак (н 10) 63.

¹² Там само.

¹³ Див.: Г Матвєєв і Г Николаєв (отв ред), *Вина в советском гражданском праве* (Изд-во Киев ун-та 1955) 306; Г Матвєєв, ‘К вопросу о вине как основании договорной ответственности’ [1948] 7(2) Научные записки КГУ 111-137; Г Матвєєв, ‘О вине как основании гражданско-правовой ответственности по советскому праву’ [1952] 11(3) Научные записки КГУ 87-116; Г Матвєєв, ‘Основания гражданско-правовой ответственности советских юридических лиц’ [1953] 12(1) Научные записки КГУ 15-43; Г Матвєєв, *Основания гражданско-правовой ответственности* (Юридическая литература 1970) 310.

¹⁴ Ю Калмыков, ‘Об элементах состава гражданского правонарушения’ в Калмыков Ю, *Избранное. Труды. Статьи. Выступления* (Статут 1998) 11.

ко в праці “Поняття правопорушення за радянським законодавством” провів детальний аналіз категорії правопорушення і дійшов висновку про те, що хоча конкретні злочини, цивільно-правові, адміністративні чи інші провини відрізняються одне від одного змістом дій, з яких вони складаються, характером суспільних зв'язків, у сфері яких вони мають місце і які зачіпають, ступенем суспільної шкідливості тощо, утім, всім злочинам, цивільно-правовим порушенням, адміністративним провинам тощо властиві загальні риси: з одного боку, їх зближує єдність внутрішньої, соціальної сутності, а з другого – всі вони мають зовнішні (описові) ознаки, що характеризують їх як особливе явище – правопорушення¹⁵.

Сукупність цих ознак об'єктивного і суб'єктивного порядку розглядається як склад правопорушення, який і слугує підставою відповідальності.

У літературі трапляється й інше трактування підстав відповідальності, зокрема цивільно-правової. Не згадуючи категорію складу правопорушення, деякі автори називають підставами відповідальності (або її умовами) протиправну поведінку, заподіяну шкоду, причинний зв'язок між ними і вину правопорушника. Однак це є нічим іншим, як деталізацією однієї і в принципі єдиної підстави, яким є правопорушення (цивільне, дисциплінарне тощо)¹⁶.

Водночас робилися спроби іншого тлумачення самого складу правопорушення. Так, С. Алексеев намагався обґрунтувати положення про те, що склад цивільного правопорушення являє собою сукупність трьох елементів: об'єкта, суб'єкта та об'єктивної сторони. При цьому вина правопорушника виводилася за межі складу. Особливості цивільно-правового регулювання відносин, пов'язаних із майновими правопорушеннями, показують, на думку вченого, що більш правильним, логічним було б піти іншим шляхом і, відмовившись від аналогії з кримінальним правом, віднести вину не до складу правопорушення, а, розглядаючи її в негативному аспекті, як невинність – до підстав звільнення від відповідальності¹⁷.

Проте слід зазначити, що ця конструкція не була сприйнята цивілістичним загалом. Що ж стосується виключення вини зі складу цивільного правопорушення, то й сам С. Алексеев у своїх подальших дослідженнях не так послідовно відстоював цю позицію¹⁸.

¹⁵ И Самощенко, *Понятие правонарушения по советскому праву* (Юридическая литература 1963) 7.

¹⁶ И Самощенко и М Фарукшин, *Ответственность по советскому законодательству* (Юридическая литература 1971).

¹⁷ С Алексеев, ‘О составе гражданского правонарушения’ (1958) 1 Правоведение 51.

¹⁸ С Алексеев, *Общая теория социалистического права: Нормы права и правоотношения. Курс лекций: учебное пособие*, вып 2 (Петрищева Н (ред), Сред-Урал кн изд-во 1964) 225.

Наталія Кузнєцова

Аналізуючи наведену точку зору, не можна не помітити спробу подивитися на правопорушення з огляду на загальні підходи, що застосовуються при дослідженні структури правовідношення, і певною мірою не виправдано зблизити ці категорії.

Вчення про склад цивільного правопорушення як підставу цивільно-правової відповідальності набуло практично хрестоматійного характеру й увійшло в усі підручники цивільного права.

Однак у фундаментальному дослідженні, присвяченому проблемам договірної права, В. Вітрянський піддав це вчення не тільки сумніву, а й жорсткій критиці, зазначивши, що його автори і прибічники привносять у цивілістику непритаманне, чуже їй вчення.

На думку В. Вітрянського, підставою цивільно-правової відповідальності (однією-єдиною і загальною) є *порушення суб'єктивних цивільних прав* як майнових, так і особистих немайнових, оскільки цивільно-правова відповідальність являє собою відповідальність одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, її загальною метою є відновлення порушеного права на підставі принципу відповідності розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків.

При застосуванні цивільно-правової відповідальності не мають ніякого правового значення “шкідливі наслідки” з точки зору негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси (між іншим, як і самі суспільні інтереси), “об'єктивна” і “суб'єктивна” сторони цивільного правопорушення.

Таким чином, порушення права суб'єкта цивільних правовідносин призводить до необхідності відновлення порушеного права, зокрема і шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Звідси підставою такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права.

Стосовно окремих видів порушених суб'єктивних цивільних прав, а також суб'єктів, які вчинили це порушення, законодавець сформулював обов'язкові загальні вимоги, дотримання яких необхідне для застосування цивільно-правової відповідальності. Ці встановлені законом вимоги є *умовами цивільно-правової відповідальності*. До них належать: протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав; наявність збитків (шкоди), причинного зв'язку між порушенням суб'єктивних цивільних прав і збитками (шкодою), вина порушника¹⁹.

Ця позиція потребує виваженого й ґрунтовного аналізу, який може і, мабуть, повинен стати предметом окремого дослідження.

¹⁹ М Брагинский и В Витрянский, *Договорное право. Общие положения* (1997) 569-70.

Якщо відкинути категорично-емоційний тон, в якому викладене абсолютне несприйняття вчення про склад цивільного правопорушення як підставу цивільно-правової відповідальності, й дати загальну оцінку запропонованої цьому вченню альтернативи, то можна встановити, що В. Вітрянський намагається відділити умови цивільно-правової відповідальності, під якими розуміє загальні вимоги, дотримання яких необхідне для застосування цивільно-правової відповідальності, від підстави відповідальності (однієї-єдиної й загальної). Такою підставою він вбачає порушення суб'єктивних цивільних прав (як майнових, так і особистих).

Але чи докорінно відрізняється це бачення підстав та умов відповідальності від складу цивільного правопорушення і його елементів: протиправної поведінки, заподіяної шкоди, причинного зв'язку між ними та вини порушника? Навряд чи можна дати ствердну відповідь на це запитання.

Принагідно зазначимо, що така гостра критика допоки не змінила загальної оцінки вчення про склад цивільного правопорушення, яке практично в усіх підручниках як і раніше займає чільне місце²⁰.

В умовах розбудови правової держави й формування громадянського суспільства якісно змінюється не тільки роль права як важливого регулятора суспільних відносин, певного соціального феномена, а й сам зміст, наповнення основних правових категорій і юридичних засобів. Безумовно, це стосується й інституту відповідальності.

На відміну від ретроспективної відповідальності (тобто відповідальності за скоєне цивільне правопорушення), під позитивною відповідальністю розуміється обов'язок дотримуватися приписів, вимог правових норм (обов'язок діяти правомірно, вимога дотримуватися правових норм)²¹.

У цивільному праві цю позицію підтримував В. Тархов, який вважав, що 'юридична відповідальність – це врегульований правом обов'язок дати звіт у своїх діях <...> Вимога звіту – основна ознака й сутність відповідальності, а чи настає за звітом осуд і кара – це вже інше питання'²².

Якщо ширше подивитися на концепцію позитивної відповідальності саме з огляду на правові і моральні засади формування й функціонування громадянського суспільства, центральне місце в якому посідає лю-

²⁰ Е Суханов (отв ред), *Гражданское право: учебник*, т 1: Общая часть (3-е издание, переработанное и дополненное, Волтерс Клувер 2006) 597-8.

²¹ Р Хачатуров и Д Липинский, *Общая теория юридической ответственности* (Юридический центр Пресс 2007) 133.

²² Див.: В Тархов, *Ответственность по советскому гражданскому праву* (Изд-во Саратов ун-та 1973) 4, 11; В Тархов, *Гражданские права и ответственность* (Изд-во УФИМ ВШ МВД РФ 1996) 64-81.

Наталія Кузнєцова

дина – власник, творець, особистість; суспільства, яке основною метою визначає гарантії реалізації та захисту основних прав громадян, то можна погодитися, що цей підхід вже не викликає такого несприйняття, яке мало у період тоталітарної радянської доби.

Таке розуміння позитивної (проспективної) відповідальності тісно пов'язане з виконанням цивільно-правовою відповідальністю її попереджувально-виховної функції. Якщо говорити про засоби правового впливу, основною складовою якого є механізм правового регулювання, то, безумовно, слід включити в цей процес у ролі важливих чинників правового впливу правосвідомість, правову культуру, правове виховання. Усі ці юридичні інструменти і категорії перебувають в органічному зв'язку й іманентно обумовлюють більш широке розуміння поняття юридичної (зокрема й цивільно-правової) відповідальності, поєднання її позитивного та ретроспективного аспектів, яке може забезпечити і недопущення або попередження цивільних правопорушень, а в разі їх вчинення – відновлення і захист порушених цивільних прав. У такому контексті інститут відповідальності може розглядатись як певний важливий чинник, спрямований на стимулювання перш за все правомірної та відповідальної (усвідомленої) поведінки членів суспільства.

Водночас концепція “двоаспектної правової відповідальності” викликала доволі гостру критику серед представників загальної теорії права. Зокрема, М. Козюбра зазначає:

<...> надмірне захоплення різними логічними конструкціями, як і термінологічне “переодягнення” юридичної відповідальності в поняття й категорії з інших наук, призводить до того, що теоретичні дослідження юридичної відповідальності фактично рухаються замкненим колом; приросту нових знань у її осмисленні майже немає. Такі дослідження відволікають від аналізу юридичної відповідальності в контексті сучасних європейських і загальноцивілізаційних цінностей, відповідних міжнародно-правових зобов'язань України, у зв'язку з вітчизняною та зарубіжною судовою практикою, зокрема практикою Європейського суду з прав людини²³.

Не можна не погодитися з такою занепокоєною оцінкою стану загально-теоретичних досліджень проблем юридичної відповідальності, яку можна без застережень віднести і до галузевих досліджень, принаймні – до цивілістичних, про що вже зазначалося.

Незважаючи на всю теоретичну і практичну значущість, дотепер бракує фундаментальних наукових досліджень стосовно проблем як підстав

²³ Безклубий (н 2) 345.

притягнення до цивільно-правової відповідальності, так і звільнення від неї, окремих умов відповідальності, зокрема вини порушника, яка у цивільному праві має суттєві відмінності.

У сучасних умовах значної актуальності набуває питання про врахування форс-мажорних обставин у зв'язку з порушенням договірних зобов'язань.

Хоча законодавець не вживає терміна “форс-мажорні обставини” ні в ЦК України, ні в Господарському кодексі України, у договірній практиці, особливо у сфері зовнішньоекономічних відносин, він широко застосовується.

У сучасній цивілістиці практично відсутні фундаментальні дослідження категорії “непереборна сила”, водночас посилення на наявність “форс-мажорних обставин” у практичному правозастосуванні у зв'язку з подіями, пов'язаними з незаконною анексією Криму, а також з військовими діями на сході України, значно актуалізує цю проблематику, виводячи її за межі тільки зовнішньоекономічних відносин²⁴.

Вбачається також, що проблеми співвідношення таких важливих категорій, як “цивільно-правова відповідальність”, “захист цивільних прав”, “зловживання суб'єктивними цивільними правами”, у приватно-правовій доктрині ще досліджені недостатньо повно, особливо з позицій глибокого аналізу новітньої судової практики, яка формується Верховним Судом.

Розглядаючи цивільно-правову відповідальність як важливу юридичну конструкцію, дієвий правовий механізм, не можна забувати її практичну складову – вона має бути ефективним елементом механізму правового регулювання.

Саме на основі такого бачення місії цивільно-правової відповідальності розробники ЦК України визначили необхідність включення до кодексу окремої глави 51 “Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання”. У статтях 610–625 ЦК, які входять до названої глави, були закріплені основні підходи, відпрацьовані цивілістичною доктриною щодо інституту цивільно-правової відповідальності.

Слід зазначити, що в цьому контексті розуміння відповідальності “звужене” виключно до масштабів зобов'язальних правовідносин.

На сучасному етапі ми розглядаємо інститут цивільно-правової відповідальності значно ширше, усвідомлюючи, що за порушення будь-

²⁴ Н Кузнецова, “Форс-мажорні обставини як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності” в *Матвеевські читання: звільнення від цивільно-правової відповідальності у сучасних умовах* (2015) 5-9.

якого права, а не тільки такого, що виникло на терені порушення зобов'язання, має наступати цивільно-правова відповідальність.

Водночас традиційно найбільш повно сутність, правова природа, призначення відповідальності розкривається у зобов'язальних відносинах.

За 15 років чинності ЦК України відбулися зміни як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Сформувалася відповідна практика, яка виявила “вузькі” місця у правовому регулюванні відносин, що формуються при застосуванні заходів цивільно-правової відповідальності. Як і раніше, проблеми відповідальності перебувають під пильною увагою дослідників, їх праці містять нові ідеї, що певною мірою збагачують цивілістичну доктрину.

Глобалізаційні процеси спонукають правників активно працювати у сфері гармонізації основоположних підходів до врегулювання суспільних відносин, зокрема й (а подекуди – і передусім) приватноправових.

Якщо наприкінці минулого – на початку нинішнього століття ці процеси були лише ідеєю і тільки започатковувалися, то сьогодні правове співтовариство має у своєму розпорядженні рекомендаційні документи високої правової якості, такі як Принципи Європейського договірнього права (*Principles of European Contract Law*, далі – *PECL*); Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (далі – Принципи УНІДРУА); *Aquis* Принципи (*Aquis Principles*, далі – *ACQP*); Модельні правила Європейського приватного права (*Draft Common Frame of Reference*, далі – *DCFR*) та ін.

Безумовно, в процесі оновлення цивільного законодавства України (“рекодифікації” цивільного права), яка була нами певною мірою “відкладена” у зв'язку з проведенням широкомасштабної судової реформи в Україні, повинні бути максимально враховані положення названих рекомендаційних актів, оскільки вони є продуктом генерації сучасної світової приватноправової думки.

У цих документах ми отримали висококонцентрований результат порівняльно-правового аналізу не тільки різних правових систем, а й правових механізмів, що притаманні різним правовим сім'ям, зокрема системам континентального приватного права і загального права (*common law*).

Проведення цього аналізу дає надію сподіватися, що в сучасних умовах ці правові сім'ї, зберігаючи загальні традиції, все ж стали ближче одна до одної, і цей процес є об'єктивно обумовленим.

Можна погодитися з тим, що рекомендовані акти гармонізації європейського права (*PECL*, *DCFR* та інші) є продуктом загальноєвропейської цивілістичної думки, з огляду на що вони забезпечують регулювання

відповідних суспільних відносин, максимально звільнене від “національної” залежності. Крім того, вони дають змогу поглянути на сучасне цивільне право, вільне від кон’юнктури²⁵.

Процес оновлення цивільного законодавства відбувається у багатьох країнах колишнього СРСР, які прийняли національні цивільні кодекси наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Нещодавно внесені зміни до Цивільного кодексу Республіки Молдова. Досвід наших молдовських колег може бути для нас особливо цікавим та корисним, оскільки підготовка змін до цього документа була максимально зорієнтована на європейські підходи.

Враховуючи наведені чинники, актуальним вбачається розглядати проблему вдосконалення норм, які регламентують цивільно-правову відповідальність, саме з позицій сучасних європейських підходів, передусім закріплених у *DCFR*.

Зокрема, книга III *DCFR* “Зобов’язання і відповідні права” містить главу 3 “Засоби захисту від невиконання”, яка включає як загальні положення, так і спеціальні приписи, що стосуються окремих конфліктних ситуацій.

Аналізуючи зміст окремих статей *DCFR*, необхідно зробити деякі загальні застереження. Як результат компаративного аналізу і використання приватноправових джерел, належних до різних правових систем, цей акт має власну правову ідеологію, яка подекуди істотно відрізняється від звичного для нас, традиційного для українського (і загалом для пострадянського) цивілістичного менталітету. Це, зокрема: 1) високий ступінь деталізації окремих положень; 2) приділення значної уваги питанням “юридичної технології”; 3) певна фрагментарність, яка проявляється у виокремленні й деталізації деяких аспектів (можливо, точніше – певних правових ситуацій).

Таким чином, можна відзначити певні особливості у змісті *DCFR*, однак вони повністю “вписуються” у характер цього документа: “*Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference*” (“Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права. Проект загальної довідкової схеми”). Розглядаючи цей документ як один із загальноєвропейських стандартів приватного права, “приміряючи” його на наші українські правові реалії, доцільно визначитись, які положення *DCFR*, зокрема у питанні регламентації цивільно-правової відповідальності, можуть бути використані при проведенні рекодифікації ЦК України.

Зазначимо, що, розглядаючи питання про вдосконалення інституту цивільно-правової відповідальності, слід враховувати, що певні припи-

²⁵ Н Расказова, ‘Предисловие’ в *Модельные правила Европейского частного права* (Статут 2013) 5-6.

Наталія Кузнєцова

си, які мають загальний характер, містяться у главі 3 ЦК України “Захист цивільних прав та інтересів”, зокрема, статті 22 та 23. За таких умов доцільно проаналізувати норми розділу III (глава 3) *DCFR* “Загальні положення” стосовно засобів захисту від невиконання, зокрема ст. 3:101 “Доступні заходи захисту”; ст. 3:102 “Сполучення заходів захисту”, а також ст. 3:104 “Звільнення від відповідальності через перешкоди”; ст. 3:105 “Умови, що виключають або обмежують заходи захисту”.

Вбачається, що зміст ст. 3:105 дуже близький до ч. 3 ст. 614 ЦК України, водночас наведена норма *DCFR* є більш деталізованою, що дасть можливість більш ефективно застосовувати її на практиці.

Цікавим із точки зору можливої імплементації є розділ 7 (глава 3) *DCFR* “Збитки і відсотки”, приписи якого переважно зорієнтовані на правові наслідки порушення зобов’язань.

Так, ст. 3:701 визначає загальні підходи до визначення самого права на відшкодування збитків. Зокрема, передбачається, що кредитор має право на компенсацію збитків, заподіяних невиконанням зобов’язання боржником у всіх випадках, за винятком тих, коли відповідальність за невиконання обов’язку не виникає. Таким чином, з огляду на зміст наведеної норми, можна кваліфікувати стягнення збитків як форму відповідальності.

Стаття 3:702, яка присвячена загальному обсягу відшкодування збитків, кореспондується з підходами, закладеними у ЦК України.

Так, загальний обсяг відшкодування збитків, заподіяних невиконанням обов’язку, становить суму, яка достатня для того, щоб кредитор опинився настільки, наскільки можливо, у тому положенні (стані), в якому він перебуває, якби зобов’язання було виконане належним чином.

Таке відшкодування покриває шкоду, яку поніс кредитор, а також втрату, якої він був позбавлений. Цікавою є ст. 3:703 “передбачуваність”, у якій зазначається, що боржник за зобов’язанням, яке виникає з договору або іншого юридичного акта, відповідає тільки за ту шкоду, яку він передбачував або можна розумно припустити, що він передбачував у момент виникнення зобов’язання, як вірогідного результату його невиконання, за винятком тих випадків, коли зобов’язання було порушене навмисно, а також унаслідок недбалості або грубої необережності боржника.

Принагідно зазначимо, що питання про передбачувані збитки також регламентується Віденською Конвенцією про міжнародну купівлю-продаж товарів.

Останні рішення Великої Палати Верховного Суду (травень 2018 р.) знову привернули увагу до застосування ст. 625 ЦК України та загострили дискусію щодо відповідальності за порушення грошових зобов’язань.

Не зупиняючись детально на змісті цієї постанови Верховного Суду від 16 травня 2018 р.²⁶, зазначимо, що формулювання ст. 3:708 DCFR “Відсотки за прострочення платежу” можуть бути дуже корисними у подальшому вдосконаленні ст. 625 ЦК України, яка стосується сплати відсотків за порушення грошових зобов’язань. DCFR, відмовившись від конструкції “грошове зобов’язання”, передбачає, що в разі прострочення сплати грошової суми, незалежно від того, чи відповідає боржник за невиконання зобов’язання, кредитор має право вимагати сплати відсотків на цю суму, починаючи з моменту настання строку платежу і до моменту сплати по переважній ставці короткотермінових кредитів, що надаються комерційними банками позичальникам у валюті, що використовується як засіб платежу у місці, де він має бути здійснений.

При цьому кредитор може стягувати й інші збитки. Стаття 3:709 вирішує питання про капіталізацію відсотків, встановлюючи, що відсотки, які підлягають сплаті на користь кредитора, додаються до несплаченої основної суми боргу кожні 12 місяців.

Висновки. На нашу думку, наведені положення DCFR (як і багато інших, які стосуються регламентації зобов’язальних відносин) можуть бути ефективно використані при обговоренні шляхів вдосконалення приписів книги п’ятої ЦК України “Зобов’язальне право”.

Вони є результатом ґрунтовної роботи високопрофесійних фахівців приватного права європейських країн і враховують найбільш важливі тенденції розвитку сучасного приватного права в різних правових системах Європи.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 16 sichnia 2003 r. № 435-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>> (accessed: 24.12.2018) (in Ukrainian).

Cases

2. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Decision of the Grand Chamber of the Supreme Cour] vid 16 travnia 2018 r. u spravi № 686/21962/15ц <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74838873>> (accessed: 24.12.2018).

Bibliography

Authored books

3. Alekseev S, *Obshhaja teorija socialisticheskogo prava: Normy prava i pravootnosheniya. Kurs lekcij: uchebnoe posobie* [General Theory of Socialist Law: Provisions of Law and

²⁶ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 травня 2018 р. у справі № 686/21962/15-ц <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/74838873>> (дата звернення: 24.12.2018).

- Legal Relations. A Course of Lectures: Tutorial*], vyp 2 (Petrishcheva N (red), Sred-Ural kn izd-vo) (in Russian).
4. Braginskij M i Vitrjanskij V, *Dogovornoe pravo. Obshhie polozhenija* [Contract Law. General Provisions] (1997) (in Russian).
 5. Bronshtejn I, *Pravovaja otvetstvennost' kak vid social'noj otvetstvennosti i puti ee obespechenija* [Legal Liability as a Type of Social Liability and the Ways to Ensure It] (Fan 1989) (in Russian).
 6. Hachaturov R i Lipinskij D, *Obshhaja teorija juridicheskoi otvetstvennosti* [General Theory of Legal Liability] (Juridicheskij centr Press 2007) (in Russian).
 7. Kanzafarova I, *Teoriia tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti* [Theory of Civil-Law Liability] (Astropynt 2006) (in Ukrainian).
 8. Kuznecov S i Chernjavskij A, *Juridicheskaja otvetstvennost': uchebnoe posobie* [Legal Liability: Tutorial] (JuNITI-DANA 2012) (in Russian).
 9. Matveev G, *Osnovaniya grazhdansko-pravovoi otvetstvennosti* [Grounds for Civil Liability] (Yuridicheskaya literatura 1970) (in Russian).
 10. – –, *Vina v sovetskom grazhdanskom prave* [Guilt in Soviet Civil Law] (Izd-vo Kiev un-ta 1955) (in Russian).
 11. Prymak V, *Tsyvilno-pravova vidpovidalnist yurydychnykh osib* [Civil Liability of Legal Entities] (Iurinkom Inter 2007) (in Ukrainian).
 12. Samoshhenko I, *Ponjatie pravonarusheniya po sovetskomu pravu* [The Concept of Offense under Soviet Law] (Yuridicheskaya literatura 1963) (in Russian).
 13. Samoshhenko I i Farukshin M, *Otvettvennost' po sovetskomu zakonodatel'stvu* [Liability under Soviet Legislation] (Yuridicheskaya literatura 1971) (in Russian).
 14. Tarhov V, *Grazhdanskije prava i otvetstvennost'* [Civil Rights and Liability] (Izd-vo UFIM VSh MVD RF 1996) (in Russian).
 15. – –, *Otvettvennost' po sovetskomu grazhdanskomu pravu* [Liability under Soviet Civil Law] (Izd-vo Sarat un-ta 1973) (in Russian).

Edited books

16. Bezklubiy I (zah red), *Vidpovidalnist u pravi: filosofija. Istoriia. Teoriia* [Liability in Law: Philosophy. History. Theory] (Hramota 2014) (in Ukrainian).
17. Frolov I (red), *Filosofskij slovar'* [Philosophical Dictionary] (Politizdat 1981) (in Russian).
18. Kalmykov Ju, 'Ob jelementah sostava grazhdanskogo pravonarusheniya' ['On the Elements of a Civil Offense'] v Kalmykov Ju, *Izbrannoe. Trudy. Stat'i. Vystuplenija* [Selected. Works. Articles. Speeches] (Statut 1998) (in Russian).
19. Kuznietsova N, 'Instytut tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti u tsyvilistychnii doktryni Ukrainy' ['Civil-Law Liability as an Institution in the Civil Doctrine of Ukraine'] v *Doktryna pryvatnoho prava Ukrainy* [Private Law Doctrine of Ukraine], t 3 (Pravo 2013) (in Ukrainian).
20. – –, 'Fors-mazhorni obstavyny yak pidstava zvilnennia vid tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti' ['Force Majeure as the Basis for Discharging from Civil Liability'] v *Matvieievski chytannia: zvilnennia vid tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti u suchasnykh umovakh* [Matveev Readings: Discharge from Civil Liability in Present-Day Conditions] (2015) (in Ukrainian).
21. Suhanov E (otv red), *Grazhdanskoe pravo: uchebnyk* [Civil Law: Textbook], t 1: *Obshchaya chast'* [General Part] (3-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe, Volters Kluver 2006) (in Russian).
22. Rasskazova N, 'Predislovie' ['Preface'] v *Model'nye pravila Evropejskogo chastnogo prava* [Model Rules of European Private Law] (Statut 2013) (in Russian).

Journal articles

23. Alekseev S, 'O sostave grazhdanskogo pravonarusheniya' ['On the Essential Elements of a Civil Offence'] (1958) 1 *Pravovedenie* 51 (in Russian).

24. Matveev G, 'K voprosu o vine kak osnovanii dogovornoj otvetstvennosti' ['More on the Issue of Guilt as the Basis of Contractual Liability'] [1948] 7(2) Nauchnye zapiski KGU 111-137 (in Russian).
25. —, 'O vine kak osnovanii grazhdansko-pravovoj otvetstvennosti po sovetskomu pravu' ['On the Guilt as the Basis of Civil Liability under Soviet Law'] [1952] 11(3) Nauchnye zapiski KGU 87-116 (in Russian).
26. —, 'Osnovaniya grazhdansko-pravovoj otvetstvennosti sovetskih juridicheskikh lic' ['Grounds for Civil-Law Liability of Soviet Legal Entities'] [1953] 12(1) Nauchnye zapiski KGU 15-43 (in Russian).

Nataliia Kuznietsova

INSTITUTION OF CIVIL LIABILITY IN THE NATIONAL AND FOREIGN CIVIL LAW DOCTRINE

ABSTRACT. The modern stage of society development is characterized by rapid dynamics of information relations, tighter interrelations between divergent phenomena, and significant conceptual conflicts caused by the globalization process. This reference point for cognitive activity is also relevant in the context of study of such a fundamental legal category as legal liability. On its part, systematic understanding of the issues pertaining to liability in civil law calls for taking into consideration not only the retrospective and the trends of civil doctrine against the background of integration of legal systems, but also the context of progressive aspirations of society expressed by the idea of civil society.

The article aims at identifying the state and prospects of development of civil-law liability as an institution within the framework of scientific comprehension and law-making search efforts underway in the modern comparative legal plane.

The author highlights the social and instrumental aspects of the nature of the liability category and emphasizes the importance of a comprehensive and systematic analysis of the legal phenomenon and the main methodological issues of civil liability, in particular, also with due regard for its general philosophical aspects. The article reviews the main doctrinal approaches to clarifying the issue of justification of conditions (grounds) of liability in civil law. The author expresses support of the doctrine of essential elements of a civil offense as the basis upon which civil liability arises, and at the same time notes that there are no fundamental scientific studies researching into the grounds of bringing to civil liability and discharging from it, separate conditions of liability, the category of "insuperable force", and also the incompleteness of research regarding the correlation of such categories as "civil liability", "protection of civil rights", "abuse of subjective civil rights" currently observed in private law doctrine. The author also emphasizes the importance of the practical component of civil liability - its efficiency as an element of the legal regulation mechanism.

The article describes the nature of qualitative changes in the substantive content of the legal liability institution in the context of development of the rule-of-law State and shaping of civil society. In this regard, it is concluded that there is a connectedness between the understanding of positive liability and the implementation by civil liability of its preventive and educational functions. As part of the issue of updating the civil legislation of Ukraine, the author notes the potential efficiency of some articles of DCFR, which have general importance for the regulation of civil liability as the institution. At the same time, detalization of certain provisions of DCFR at a high extent, the increased focus on the issues of "legal technology" and fragmentation are recognized as specific features of DCFR's legal ideology.

KEYWORDS: legal liability; civil-law liability; globalization; civil society; positive liability; essential elements of civil offense; DCFR.